

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1996

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΡΟΛΛΙΟΥ

Ἐκατὸν ἐβδομήντα πέντε χρόνια μετὰ ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἡμέρα τελοῦμε τὸ καθιερωμένο ἔθνικὸ μνημόσυνο. Τιμοῦμε σήμερα ὅλους αὐτοὺς ποὺ ἐξεγέρθηκαν καὶ τοὺς χρωστοῦμε, ὕψιστο ἀγαθό, τὴν ἐλευθερίαν μας. Ἀναπολοῦμε σήμερα μὲ δέος τὰ χρόνια ποὺ τὸ γένος μας ἔμενε ὑποδουλωμένο καί, ὅπως ὁ Ποιητὴς μονολογεῖ, «ὅλα τὰ ἴσκιαζε ἡ φοβέρα καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά». Μιὰ παιδεία χιλιετηρίδων, ποὺ εἶχε φωτίσει τὴν αὐγὴ τῆς ἀνθρωπότητας, ἔμενε χωρὶς συνέχεια, ὅταν ἡ ἀσιατικὴ βαρβαρότητα διάβηκε τὶς ὅχθες τοῦ εἰδυλλιακοῦ Βοσπόρου καὶ ξέσπασε πάνω στὰ τείχη τοῦ Βυζαντίου.

Τί ἔγινε ὅμως τότε μὲ τὰ τείχη τῆς καρδιάς τῶν Ἑλλήνων ποὺ φρουροῦσε τὴν ἀρχαία παράδοση σὰν ἱερὸ κειμήλιο καὶ σύμβολο τοῦ ἐλληνισμοῦ της; Μήπως καταλύθηκαν καὶ αὐτὰ καὶ τὴν ἄφησαν νὰ βουλιάξει μέσα στὸ βαρβαρικὸ κύμα; Μήπως, ὅταν ὁ ἥλιος ἔδουσε, οἱ μύριοι διωγμοὶ καὶ ἡ πολλὴ ὀδύνη ἔκαμαν τοὺς Ἕλληνες νὰ ξεχάσουν τὴν παράδοσή τους;

Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ποτὲ δὲν συνθηκολόγησε μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ὑποταγῆς τοῦ σπὸν ξένο δυνάστη. Ὑπῆρξαν δυνάμεις ποὺ κράτησαν τὸ ἔθνος στὴ ζωὴ, μετὰ τὴ μεγάλη συμφορὰ τοῦ 15οῦ αἰῶνα καὶ σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς ξενικῆς κατοχῆς — δυνάμεις ὅχι εὐκαταφρόνητες:

Ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ Ἐκκλησία ποὺ τὸ περιέθαλπε καὶ τοῦ ἔδινε παρηγοριά, ἦταν ἀκόμη ἡ ζωντανὴ μνήμη ποὺ διατηροῦσε στὴ συνείδησή του (ἔστω καὶ ἀμυδρὴ) τὴν εἰκόνα τοῦ παλαιοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, ἦταν τὰ σκορπισμένα στὰ βουνὰ λιγοστὰ ἔνοπλα τμήματα ποὺ τοῦ ἔδιναν θάρρος, ἦταν καὶ ὁ μύθος γιὰ τὴν ξένη βοήθεια ποὺ τὸ ἀναπτέρωνε, μολονότι μὲ φροῦδες ἐλπίδες. Καὶ ἦταν ἐπίσης οἱ «γραμμатισμένοι», οἱ πνευματικοὶ τοῦ ἡγέτες, οἱ λόγιοι καὶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ποὺ τὸ μόρφωσαν. Καὶ τοῦ δυνάμωσαν τὴν πεποιθήση πὼς οἱ ρίζες του εἶναι βαθιὲς στὴν ἱστορία καὶ πὼς οἱ περγαμηνές του γιὰ τὴ συμβολὴ στὴν πνευματικὴ προκοπὴ τῆς οἰκουμένης εἶναι ἀξίας ἀνεκτίμητης. Τὰ «λαμπρὰ παλικάρια», ποὺ τὰ μελετᾷ «περπατώντας ἡ Δόξα μονάχη» πάνω στὴν ὁλόμαυρη γῆ, ξόδεψαν τὸ αἷμα, ἔδωσαν τὴν πνοή τους, γιὰ νὰ στηθεῖ τὸ μνημεῖο τῆς ἐλευθερίας. Μὲ ἰδιαίτερο ρίγος στοχαζόμαστε τί μεγάλος ποὺ ἦταν ὁ ἄθλος ποὺ ἐπετέλεσαν οἱ γενναῖοι πολεμιστές, κατορθώνοντας ὅ,τι ἀπὸ τοὺς ἄλλους λογιζόταν πὼς ἦταν ἀκατόρθωτο.

Τὴν ἴδια ὅμως ὥρα στρέφεται ὁ νοῦς μας στοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, τοὺς εἰρηνικοὺς ἀγωνιστές. Καὶ στοχαζόμαστε πὼς τὸ μνημεῖο τῆς ἐλευθερίας, αὐτὸ ποὺ τὸ ἔστησαν οἱ πολεμιστές μὲ τίς θυσίες τους, τὸ στέριωσαν οἱ ἥρωες μὲ τὰ ἀνδραγαθήματα καὶ τὸ στοίχειωσαν, ὅσοι ἔδωσαν τὴ ζωὴ τους, μὲ τὸ αἷμα τους, οἱ γραμμатισμένοι τοῦ ἔθνους εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ τὸ ἔθρεψαν βῆμα τὸ βῆμα καὶ τὸ ἀνάστησαν μὲ τὸ λόγο τους. Αὐτοὶ στήριξαν τὴν ψυχὴ, πρῶτα τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλλήνα. Καί, ὅταν ἀσήκωτα βαρὺ, πέρα γιὰ πέρα ἐξοντωτικό, τὸ πέλμα τοῦ κατακτητῆ πάτησε τὴν ἐλληνικὴ γῆ, ἐκεῖνοι ξανάφεραν τοὺς «ραγιάδες», ὅσο γινόταν, πιὸ κοντὰ στὸν ἐλληνισμό.

Ἀκριβῶς γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐλλήνων λογίων, θὰ θέλαμε νὰ ἐκθέσουμε στὴν ὁμιλία μας μερικὰ δεδομένα καὶ μερικὲς σκέψεις μας. Γιὰ τὸ ἔργο τῶν φωτισμένων πνευματικῶν ταγῶν-κληρικῶν καὶ λαϊκῶν—ποὺ φρόντισαν νὰ μὴ σβῇ ἡ φλόγα καὶ ἀναδέχτηκαν τὴν εὐθύνη, αὐτόκλητοι νὰ διατηρήσουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, μὲ τὴν παιδεία καὶ

μὲ τὸ φωτισμὸ τοῦ γένους, ὅσον καιρὸ τὰ παιδιὰ τοῦ λαοῦ τῶν Ἑλλήνων μάθαιναν μὲ δυσκολία νὰ ψελλίζουν τὴ γλῶσσα τῶν πατέρων τους καί, ὅσο στὰ βουνὰ οὔτε οἱ ἄρματωτοὶ οὔτε οἱ κλέφτες δὲν ἦταν εὐκολο νὰ συλλάβουν, νὰ ἰδοῦν καθαρά τὴν ἔννοια τοῦ παλαιοῦ μεγαλείου¹.

Στὸ σημεῖο τοῦτο δὲν θὰ ἦταν, νομίζουμε, ἄκαιρο, ἂν προσπαθούσαμε νὰ θυμηθοῦμε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τελευταίας ἐλληνικῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ θὰ μᾶς χρησιμεύσουν γιὰ νὰ εἰσαχθοῦμε στὸ θέμα μας. Ἡ Κωνσταντινούπολη (τὸ χτίσιμό της ἄρχισε τὸ ἔτος 324 μ.Χ.) εἶναι γνωστὸ ὅτι ἱστορικὰ ὑπῆρξε ἡ συνέχεια τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἰδρύθηκε στὴ θέση ποὺ βρισκόταν τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ Βυζάντιο (θέση γεωγραφικὰ προνομιοῦχο) ὡς «Νέα Ρώμη», πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Χτίστηκε, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸν ρωμαῖο αὐτοκράτορα Flavius Valerius Constantinus (περ. 274-337 μ.Χ.), τὸ Μεγάλο Κωνσταντῖνο, ποὺ ἀναζήτησε μιὰ νέα πρωτεύουσα χριστιανικὴ στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας του.

Κατὰ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες² ἀπὸ ἐνωρὶς στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία (ὅπως τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀρχικὰ ὀνομάστηκε) τὸ κυρίαρχο ἐλληνικὸ στοιχεῖο ἀδιαφόρησε γιὰ τὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ τὴ λατινικὴ παιδεία. "Ὡστε ἤδη ἀπὸ τὸν 2ον ἕως τὸν 3ον μεταχριστιανικὸν αἰῶνα ἀρχίζει ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Νέας Ρώμης ἢ τῆς πιὸ γνωστῆς ὡς Κωνσταντινούπολης, ἓνας ἐξελληνισμὸς ποὺ κορυφώνεται στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια. Ἀκόμη καὶ στίς περιοχὲς ἐκεῖνες τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ὅπου ἦταν φυσικὸ ἢ λατινικὴ νὰ δείξει μεγαλύτερη

1. Συγγενεῖς μὲ τὸ θέμα εἶναι ἡ ἐργασία Κ. Χ. Γρόλλιου, *Κλασικὴ παιδεία καὶ ἐθνικὸς βίος*, Θεσσαλονίκη 1967, καθὼς καὶ ἡ ἐργασία τοῦ ἴδιου, *Λατινομαθεῖς Ἑπτανήσιοι λόγιοι ἀπὸ τὸν ΙΖ' ἕως τὸν ΙΘ' αἰῶνα*, *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, τ. 15, Κέρκυρα 1970, σ. 22 κέξ.

2. Βλ. N. Baynes and H. St. L.B. Mosse, *Byzantium (An introduction to east Roman Civilization)* Oxford, 1953, σ. 201 κέξ. Πρβλ. *Χρυσόστομον Παπαδοπούλου*, *Ἱστορικὰ μελέται*, Ἱεροσόλυμα, 1906, σ. 135 κέξ.

άντοχή (όπως στη νομοθεσία, στα αξιώματα, στους τίτλους και στην επίσημη γλώσσα της αὐλῆς, στις δημόσιες υπηρεσίες) μετά τους πρώτους αἰῶνες ζωῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας ἡ λατινική σημειώνει κάμψη. Καὶ τελικὰ ὑποχωρεῖ ἐμπρὸς στὴν ἐλληνική. Θὰ ἐπιζήσει πλέον γιὰ κάποιο διάστημα μόνο πάνω στα χαράγματα τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων, στους τίτλους ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἡ αὐλὴ καὶ ὁ στρατός, σὲ νομικοὺς ἢ σὲ ἄλλους τεχνικοὺς ὅρους. Καί, ὅταν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στο τέλος ὑποχώρησε ὀριστικά, δὲν συνέχισε τὴ ζωὴ της παρὰ μόνο μέσα στους λατινισμοὺς τῆς ὀμιλούμενης λαϊκῆς ἐλληνικῆς, ἐνοφθαλμισμένη δηλαδὴ μέσα στὸν κορμὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ποὺ ἐπικράτησε παντοῦ, σὲ ἀπολιθωμένα γλωσσικὰ δάνεια ποὺ ἔγιναν λέξεις κοινῆς χρήσης (ὅπως: ἡ κάμαρα, ὁ κάμπος, τὸ μαντήλι, τὸ μαξιλάρι, τὸ κάγκελο κ.ἄ.), καθὼς ἐπίσης λέξεις στὴ γλώσσα τῆς ἐκκλησίας (ὅπως: τὸ ράσο, τὸ φαιλόνι, τὸ τέμπλο, τὸ καντήλι κ.ἄ.).

Ἐπαληθεύεται ἔτσι ὥς τὸ τέλος καὶ φαίνεται πόσο ἀληθινὸ ἦταν τὸ ἐγκώμιο τοῦ προφητικοῦ λατίνου ποιητῆ Ὁρατίου ποὺ ὁ ἴδιος, βγαλμένος ἀπὸ τὴ φυλὴ τῶν κατακτητῶν της, εἶχε πλέξει γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅταν ἔχασε τὴν ἐλευθερίαν της ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Καὶ εἶπε τότε πὼς ἡ νικημένη Ἑλλάδα «κατέκτησε τὸ σκληρὸ κατακτητὴ της» (*Graecia capta ferrum victorem coepit*). Ὁ Ρωμαῖος δέχτηκε τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τοῦ «Γραικοῦ», ἡ ἱστορικὴ ὑπόσταση τῶν Ἑλλήνων ἀντιστάθηκε στὴν ἀφομοίωση καὶ γι' αὐτὸ τὸ Βυζάντιο ἔγινε ὁ φυσικὸς καὶ ὁ νόμιμος κληρονόμος τῆς Ἑλλάδας. Ἡ βυζαντινὴ αυτοκρατορία διαδέχτηκε τὴ ρωμαϊκὴ καὶ στὴν κρατικὴ, στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ της ὀργάνωση. Ἀλλὰ ἐλληνικὴ ἔμεινε ἡ σκέψη καὶ ἐλληνικὴ ἡ γλώσσα της καὶ τὸ Βυζάντιο συνέχισε γιὰ αἰῶνες νὰ στέκεται ὁ πιστὸς θεματοφύλακας τῆς ἱερῆς παρακαταθήκης.

Στὰ ἴδια αὐτὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, μὲ ἄλλα λόγια δύο περίπου αἰῶνες πρὶν κυριευτεῖ ἡ Κωνσταντινούπολη, μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ μιὰν ἀνθησὴ καὶ τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία (ἢ μᾶλλον θὰ λέ-

γαμε στο Βυζαντινὸ κράτος), ἀνθηση ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε σὲ διάφορα ἐπικαιρα ἐπαρχιακὰ κέντρα, ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ Μυστρά, στὴ Νίκαια, ἐνῶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμεινε γιὰ αἰῶνες τὸ πνευματικὸ κέντρο καὶ ἡ ἐστία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας.

Αὕτῃ ἦταν μιὰ λογοτεχνία λογίων, ποὺ ἀκολούθησε τὶς κατευθύνσεις τῆς ἐλληνιστικῆς παράδοσης. Οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς διαφέρουν ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἔζησαν πιὸ παλιὰ στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν (ὅπως ἦταν ἓνας Φώτιος, ἓνας Ἀρέθας ἢ ἓνας Εὐστάθιος), διαφέρουν στὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπίζουν τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος. Ἐνῶ δηλαδὴ στὰ χειρόγραφα τῶν παλαιότερων αἰώνων οἱ λόγιοι περιορίζονταν στὸ σχολιασμὸ τῶν ἐλλήνων συγγραφέων καὶ δὲν τοὺς ἀπασχολοῦσε ἡ γνησιότητα τοῦ κειμένου, παρὰ κρατοῦσαν τὴν ἀλεξανδρινὴ ἢ τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση (τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Ἀριστάρχου, τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακός, τοῦ Ἀπολλωνίου ἢ τοῦ Ἡρωδιανοῦ), τὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὸ 13ον αἶώνα καὶ ἔπειτα παρουσιάζουν ἀλλοιώσεις, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἐκδότες τοὺς ἐπεχείρησαν διορθώσεις καὶ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων αὐτῶν, πρὶν προχωρήσουν στὴν ἐκδόσή τους. Τὸ χρονικὸ τοῦτο διάστημα στὸ ὁποῖο παρατηρεῖται πνευματικὴ ἀφύπνιση τοῦ ἐλληνισμοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς κλασικῆς παιδείας, παρόλο ποὺ πολιτικῶς ἐντάσσεται στὴ βυζαντινὴ περίοδο, θεωρεῖται σήμερα ὀρθῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ νεώτερου ἱστορικοῦ βίου μας. Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἔτσι ὁδηγεῖται ἀπὸ λογίους τῆς ἐποχῆς σὲ νέους προσανατολισμοὺς³ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν πιὸ γόνιμοι, ἂν ἦταν διαφορετικὲς οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπακολούθησαν.

Ὅμως, στὶς 29 Μαΐου τοῦ 1453, τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης ἔσπασαν. Πάνω ἀπὸ τοὺς φωτεινοὺς ἄλλοτε κάμπους ἀπλώνεται τὴν ὥρα ὁ πόνος καὶ τὸ σκότος. Τὴν ἄλωση τῆς Πόλης τὴν ἀκολουθοῦν

3. Βλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 1., Ἀρχὲς καὶ ἀναμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη, 1961, σ. 43 κεξ., 80 κεξ.

ἡ ἐρήμωσις, ἡ καταστροφή τῶν βιβλίων, ἡ σφαγὴ μορφωμένων καὶ λογίων. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα θὰ διακρίνουμε δύο φάσεις. Τὴν περίοδο τῆς βαριᾶς καὶ ἀδυσώπητης δουλείας καὶ τὴν δεύτερη πού ἡ δουλεία, πάντοτε σκληρὴ, ἔγινε κάπως ἡπιότερη.

Πρώτη φάσις:

Ἀρχικὰ στὴν πρώτη, τὴν πιὸ στυγνὴ περίοδο τῆς δουλείας πολλοὶ Ἕλληνες λόγιοι ζήτησαν νὰ φύγουν. Πῆραν τὸ δρόμο, γιὰ νὰ κλειστοῦν σὲ ἀπόμερα μοναστήρια ἢ, οἱ πιὸ πολλοί, μίσεψαν σὲ ξένες χῶρες, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ (Ἰταλία, Γαλλία, Ἰσπανία, Ἀγγλία, Γερμανία).

Βάρβαροι (πολὺ πιὸ παλιὰ) οἱ λαοὶ τῆς Δύσης, στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τους, ζοῦσαν ἄγριες φυλές σὲ πυκνὰ δάση, ἀναρχοῦμενοι καὶ ἀνοργάνωτοι (ἀρκεῖ νὰ διαβάσουμε στὸ *De bello Gallico* τὶς σημειώσεις τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα). Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἐκπολιτίσθησαν ἀπὸ τὴν προηγμένη Ρώμῃ. Γνώρισαν τότε τὴ λατινικὴ γραμματεία καὶ ἔνιωσαν τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τῶν Ρωμαίων. Ἀφότου τοὺς εἶχαν κατακτήσει, οἱ Ρωμαῖοι τοὺς δίδαξαν τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἀτομικοῦ ἐνστίκτου στὸν κοινωνικὸ ρυθμό, τὴ δύσκολη καὶ πολύπλοκη ἐξισορρόπηση μεταξὺ δουλείας καὶ ἀναρχίας — τί σημαίνει μὲ ἓνα λόγο ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Τώρα, δηλαδὴ στὸν 15ο καὶ 16ο αἰ., μὲ τὴ μετανάστευση τῶν ἐλλήνων λογίων στὴ Δύση, οἱ λόγιοι τῆς Δύσης ἀρχίζουν πλέον νὰ γνωρίζουν καὶ τὴ γραμματεία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διανοητικὴ ἐπανάσταση, πού ἀρχίζει μὲ τὴν Ἀναγέννηση καὶ διδάσκει τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐλευθεροφροσύνη καὶ στὴν ἐλεύθερη ἔρευνα πού ἀναζωογονεῖ τὴν ἐπιστήμῃ. Οὐσιαστικὴ ἦταν σ' αὐτὸ ἡ συμβολὴ τῶν μεταναστῶν ἐλλήνων λογίων πού ἤρθαν στὴ Δύση φεύγοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Μεγάλο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ γεγονός, εἶναι καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, πού συμβαίνει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Δύση καὶ ἔρχεται νὰ βοηθήσει τὸ ξύπνημα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ εὐκολότερος πολλαπλασιασμός τοῦ βιβλίου, ὅχι πιά σὰν μιᾶς χειρόγραφης παρουσία-

σης, πού τὸ ἔκανε δυσεύρετο, ἀλλὰ σὲ ἑκατοντάδες ἀπὸ πανομοιότυπα κείμενα βοήθησε νὰ ἀνατεῖλει τὸ νεότερο πνεῦμα. Ἐκεῖ λοιπὸν τῶρα μεταφέρονται ἀπὸ τὴ σκλαβωμένη Κωνσταντινούπολη τὰ συγγράμματα τῶν κλασικῶν Ἑλλήνων καὶ τυπώνονται. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες γίνονται γιὰ τοὺς Δυτικοευρωπαίους, τὴ Χριστιανικὴ Εὐρώπη, οἱ ἐνσαρκωτὲς τοῦ ἰδανικοῦ ἀνθρώπινου τύπου. Οἱ φυγάδες ἔλληνες λόγιοι ἔτσι φωτίζουν τὴ Δύση.

Τώρα στοὺς βυζαντινοὺς λογίους πού εἶχαν φύγει λίγο νωρίτερα πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση προστέθηκαν, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, πλῆθος νέοι φυγάδες. Ἀναφέρουμε μόνον μερικοὺς: Σὲ ξένη πλέον γῆ ἀντηχεῖ ὁ λόγος τοῦ λογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου, αὐτόπτη μάρτυρα τῆς καταστροφῆς, πού ἔγραψε τὴ σπαρακτικὴ «Μονωδία» του⁴, καὶ ἀργότερα τὸν βρίσκουμε νὰ διδάσκει καὶ μεταφράζει στὴν Ἰταλία Ὁμηρο, Δημοσθένη, Ἀριστοτέλη. Ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις, ἄλλος διαπρεπὴς βυζαντινὸς λόγιος, ταλαιπωρημένος, ἔζησε γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Ἀργότερα βρῆκε καὶ αὐτὸς ἄσυλο στὴ Δύση, ὅπου ἐργάστηκε τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του στὴν Ἰταλία σὰν κωδικογράφος. Ἡ μικρὴ γραμματικὴ του τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας (1476) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα τυπωμένα ἑλληνικὰ βιβλία μετὰ τὴν πρόσφατη σχεδὸν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας πού ἀνέτρεψε τὸν τρόπο παράδοσης τῆς φιλολογικῆς ὕλης ὁλοκληρωτικά. Ὁ μεγάλος οὐμανιστὴς Ἰανὸς Λάσκαρις, ἐρμηνεύει στὴ Φλωρεντία Θουκυδίδη καὶ Δημοσθένη, Σοφοκλῆ καὶ τοὺς Ἑλληνες λυρικοὺς. Διδάσκει ἐπίσης στὴ Γαλλία, ὅπου ἀκούει τὰ μαθήματά του καὶ ὁ διάσημος Γάλλος φιλόλογος Guillaume Budé. Ἐργάζεται γιὰ νὰ γίνουν οἱ πρῶτες τυπωμένες ἐκδόσεις τοῦ Καλλιμάχου, καὶ πολλῶν ἄλλων. Καὶ κατορθώνει νὰ σώσει ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν γύρω στὰ διακόσια ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Ὁ Λάσκαρις πραγματοποιεῖ ἐξάλλου πολλὰ μάταια, δια-

4. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκα, Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1984, Β' Τεύχος, σ. 197 κεξ.

βήματα πρὸς τοὺς Πάπες, τοὺς βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, καὶ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Γερμανίας γιὰ μιὰ Σταυροφορία ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁵. Ὁ διαπρεπὴς Μάρκος Μουσσοῦρος, ἀπὸ τὴν Κρήτη, σημαντικὸς ἐλληνιστής, στὴ Βενετία, ὅπου δίδαξε, ἐργάστηκε πλάι στὸν περίφημο Ἄλδο Μανούτιο ἀπὸ τὸ 1498, γιὰ δύο δεκαετίες καὶ χρημάτισε δάσκαλος τοῦ Ἑράσμου. Συνεργάστηκε γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν πρώτων τυπωμένων ἐκδόσεων τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Εὐριπίδη, τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνα, κλπ. Σημαντικὸς λόγιος ἀπὸ τοὺς ξεριζωμένους τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁ πολυμαθὴς Λέων Ἀλλάτιος ἀπὸ τὴ Χίο, δίδαξε τὴν κλασικὴ ἐλληνικὴ γραμματεία καὶ ἔκαμε πολλὰ ἐκδόσεις κειμένων. Καὶ μαζὶ τοὺς ἄλλοι πολλοὶ ποὺ τὰ ὀνόματά τους καταγράφει ἡ *Bibliographie Hellénique* τοῦ Emile Legrand⁶. Στὴ μύηση τῶν Δυτικοευρωπαίων στὰ κλασικὰ γράμματα ἀφιερώνουν στὸ ἐξῆς οἱ ξενιτεμένοι Ἕλληνες λόγιοι τὸν ὑπόλοιπο βίο τους. Ὅπως γράφει ὁ ἱστορικὸς Ἀπόστ. Βακαλόπουλος, «ἔχοντας τρία ἰδανικά στὴ ζωὴ τους: τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν, τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ γένους καὶ τὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν στοὺς ξένους». Δὲν ἔζησαν γιὰ νὰ δοῦν νὰ πραγματοποιῶνται παρὰ μόνο τὸ τελευταῖο⁷.

Ἄν ἐπιστρέψουμε στὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη, τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ, στὴν Ἑλλάδα ὁ Φοῦβος δὲν ἔχει πλέον καλύβην. Ἡ σκλαβιά ζοφερή, βαριά, πατεῖ τώρα τὰ χώματά της. Τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ποὺ εἶδαμε ὅτι εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀνθοφορία τους στὸ βυζαντινὸ κράτος, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, τώρα μαραίνονται. «Nullam in Graecia Graeciam, nullas Athenas Athenis esse!» (Ἡ Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα, ἡ Ἀθήνα δὲν ὑπάρχει στὴν Ἀθήνα) ἔγραφε ὁ ἀνθρωπιστής

5. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκα, ὅ.π. σ. 202 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Κωνστ. Δεσποτοπούλου, Ἑλληνικά, θέματα ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Ἀθήναι 1994, σ. 19.

6. Βλ. Em. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs du XVe et XVIe siècles*, τ. 1 (1885), σ. CLVI-CLVII.

7. Βλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, ὅ.π., τ. 1, σ. 338 κ.έ. γιὰ τίς ἐνέργειες ποὺ ἔκαναν οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Δύση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας των.

Martinus Crusius. Οἱ κλασικὲς σπουδὲς ἀμελοῦνται, σιωπῇ ἀπλῶνεται καὶ σκεπάζεται τὰ πάντα. Στὸν Crusius ὁ λόγιος Ἰωάννης Ζυγομχλᾶς, ἔγραφε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου κοντὰ στὸν Πατριάρχη Ἰωάσαφ Β' δίδασκε τὰ κλασικὰ γράμματα ἔχοντας τὸν τίτλο τοῦ Ρήτορα τῆς Μ. Ἐκκλησίας: «Ὁρῶ δὲ νῦν μετοικήσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν τόπων καὶ οἰκήσαντα ἐν ὑμῖν, ἥ τε σοφία καὶ αἱ τῶν μαθημάτων ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι αἱ ἄρισται, ἡ εὐγένεια, ὁ πλοῦτος, ἡ παιδείεις καὶ ὁ λοιπὸς τῶν χαρίτων χορὸς, ἐλληνικῶν δὲ χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὥλεσεν αἰῶν»⁸.

Μᾶλλον πενιχρὲς εἶναι οἱ πληροφορίες μας γιὰ ὅσους λογίους ἔζησαν τὰ χρόνια αὐτὰ στοὺς ἐλληνικοὺς χώρους. Φυσικὸ εἶναι ὅτι ἀπὸ τοὺς τριακόσιους πενήντα λογίους ποὺ ἔζησαν ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 18ο αἰῶνα, καὶ ποὺ τὰ ὀνόματά τους τὰ ἀπαριθμεῖ ὁ Κωνστ. Σάθας στὶς «Βιογραφίες»⁹ του, τὰ δύο πέμπτα προέρχονται ἀπὸ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν Κρήτη, ἢ τὴν Ἑπτάνησο, ποὺ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς βρίσκονται στὴν κατοχὴ τῶν Βενετῶν.

Στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη τότε κυριαρχεῖ μεταξὺ τῶν λογίων τῆς ἡ μεγάλη μορφή τοῦ πρώτου πατριάρχη, τοῦ Γρηγορίου Σχολάριου ἢ Γενναδίου (1400-1468). Νομικός, θεολόγος καὶ φιλόσοφος, σφοδρὸς ἀντίμαχος τῶν πλατωνιστῶν, μετέφρασε ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Στηριγμένος στὰ προνόμια ποὺ μπόρεσε νὰ ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὸν κατακτητὴ, ἵδρυσε στὴν Πόλη τὴν περιώνυμη «Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ», ὅπου καὶ μάζεψε ὅσα ἀρχαῖα χειρόγραφα ἐλλήνων συγγραφέων μπόρεσε νὰ περισώσει ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἡ Σχολὴ ἀπέμεινε ὁ μόνος φάρος παιδείας. Μὲ φῶς ἀμυδρὸ ἀγρυπνοῦσε πάνω ἀπὸ τοὺς σκλαβωμένους ραγιαδες. Μερικὰ «κοινὰ» λεγόμενα σχολεῖα ὑπῆρχαν μόνο στὴ χώρα. Σ' αὐτὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς κείμενα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, καὶ παρέχονταν στοιχειώδης ἐκκλησιαστικὴ μόρ-

8. *Martini Crusii, Turcograeciae libri octo*, Βασιλεῖα, 1584, σ. 216 κεξ.

9. Κωνστ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ 1453-1821, Ἀθῆναι, 1868.

φωση. Τὰ ἑλληγνόπουλα δὲν ἐφοιτοῦσαν χωρισμένα σὲ τάξεις, παρὰ μάθαιναν νὰ συλλαβίζουσιν καὶ νὰ διαβάζουσιν ὅλα μαζί τῇ γλώσσᾳ τους, γιὰ νὰ μὴ λησμονήσουν τουλάχιστον τὸ ἀλφάβητό της. Μόνο πολὺ ἀργότερα, ἀφοῦ πρῶτα σταμάτησε καὶ τὸ παιδομαζῶμα, ἰδρύθηκαν διάφορες ἀκμαῖες σχολές στὶς ἑλληνικὲς παροικίαις τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπου δίδαξαν ἑλληνες λόγιοι. Ἐπέτυχε παρὰλληλα ἡ Ἐκκλησίᾳ περισσότερα προνόμια καὶ ὑψώθηκε τὸ ἑλληνικὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Μόνο τότε ἀρχίζει κάποιο ἀνέβασμα ποὺ οἱ ἑλληνες λόγιοι παύουν νὰ φωτίζουν πιά τὴ Δύση καὶ στρέφονται τὴν ἀκτινοβολία τους πρὸς τὸ σκλαβωμένο γένος τους καὶ ἐκεῖνο φωτίζουν.

Ἐρχόμαστε ἔτσι σ' αὐτὴν ποὺ ἀποκαλέσαμε δεύτερη φάση τῆς δουλείας:

Τὴ μεσαιωνικὴ στενότητα, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου καὶ ὅλον σχεδὸν τὸν 16ο αἰῶνα, ἀκολουθεῖ μεταβολὴ γιὰ τὸ καλύτερο. Ὁ πνευματικὸς ἑλληνισμὸς ἀρχίζει νὰ ἀφυπνίζεται. Τώρα πιά μπορεῖ νὰ γίνεταί λόγος καὶ γιὰ κάποιαν ἀναβίωση τῆς παιδείας στοὺς ἑλληνικοὺς χώρους, σύμφωνα μὲ τὶς διάφορες μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε.

Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ βεβαιωθεῖ, ἂν εἶχε διόλου, καὶ ὥς ποιοῦ σημεῖο, ἐπίγνωση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας τὸ ἀνώνυμο πλῆθος, οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι στὴν Ἑλλάδα τοῦ 16ου καὶ ἀκόμη καὶ ἐνὸς μεγάλου μέρους τοῦ 17ου αἰῶνα. Βεβαιώνεται ὅμως στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου. Τουλάχιστον ἡ ἱστορία ξαναρχίζει νὰ γίνεταί τώρα ἀντικείμενο σπουδῆς, τὰ κλασικὰ ὀνόματα νὰ ζωντανεύουν, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐλευθερία νὰ γίνεταί θέμα συζήτησης μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, ἡ φιλολογία νὰ καλλιεργεῖται καὶ πάλι, ὅπως σημειώνει ἓνας ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς, ὁ Γ. Χασιώτης¹⁰. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἰδανικὸ τῆς ἐποχῆς εἶναι τώρα ὅτι οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ πιστεύουν εἰς τὸν Χριστόν, ἀλλὰ νὰ εἶναι συνάμα

10. Βλ. G. Chassiotis, L'instruction publique chez les Grecs (depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusque à nos jours), Παρίσι, 1881, σ. 42 κεξ.

μύσται τοῦ προγονικοῦ πολιτισμοῦ. Πίστη καὶ πατρίδα εἶναι ἓνα πράγμα γιὰ τοὺς Ἕλληνες.

Πνευματικὸς ἀρχηγέτης τοῦ ἑλληνισμοῦ γίνεται ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638), διαπρεπῆς καὶ αὐτὸς λόγιος, σύγχρονος τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Γαλιλαίου. Ἰδρυσε σχολεῖα, τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη (τυπογραφεῖο ποὺ τὸ ἐκλείσαν σχεδὸν ἀμέσως οἱ Ὄθωμανοί). Διαισθάνθηκε τὴ σημασία ποὺ εἶχαν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ κυρίως πόθησε νὰ ἰδεῖ τὴν ἀνασύνδεση τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση. Ὁ Λούκαρις ἀπηύθυνε ἐπίσης ἐπιστολὰς πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Σουηδίας Γουσταῦο Β΄ Ἀδόλφο (1611-1632). Ἀλλὰ οἱ ἐπιστολὰς αὐτὲς δὲν καρποφόρησαν, ὅπως καὶ πολλὰς ἄλλες ἀνάλογες ἐκκλήσεις τῶν ἐλλήνων λογίων¹¹ γιὰ ξένη βοήθεια. Ὅλες οἱ ἐκκλήσεις αὐτὲς καταγράφονται σὲ ἐκτενῆ ἐργασία τοῦ πρώην προέδρου καὶ ἀγαπητοῦ συναδέλφου Μανούσου Μανούσακα. Μαθητὴς τοῦ προηγούμενου ὁ πολὺς Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς ὑπομνημάτισε τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἀνασυγκρότησε τὴ φιλοσοφικὴ διδασκαλία στὴν σκλαβωμένη Πόλη. Χάρη σὲ προσπάθειες σὰν αὐτὲς, ποὺ δὲν ἦταν λίγες, καὶ ποὺ τὶς ἐνέπνευσαν ἄλλοι ἀρχαιομαθεῖς λόγιοι καὶ τὶς ἐνίσχυε ἡ Ἐκκλησία, ὁ ἑλληνισμὸς ἐπιτελεῖ πρόοδο πρὸς μιὰ πολιτιστικὴ ἄνοδο.

Κατὰ τὸν Χασιώτη¹², ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδαῆτος (1637-1709) ὁ Μεγάλος διερμηνέας τῆς Πύλης, ἐξασφάλισε τὴν ἄδεια τῆς Πύλης νὰ ἀνοίξουν τὰ πρῶτα δημόσια σχολεῖα σὲ διάφορες πόλεις μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τὰ σχολεῖα ποὺ τώρα χτίζονται ἐπιχορη-

11. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 216. Βλ. ἐπίσης Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς Γουσταῦον Ἀδόλφον Β΄ τῆς Σουηδίας, *Θεολογία*, τ. 12 (1934) σ. 289 κεξ. Ἐξάλλου ἀναφέρουμε καὶ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Ἀνδρέα Λονδάνου (γύρω στὸ 1570), Ἕλληνα λογίου, μέλους τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Βενετίας, σύμφωνα μὲ τὶς προσπάθειες τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν πολλὰς δυνατότητες μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπιχείρησης στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, βλ. Ι. Κ. Χασιώτη, Οἱ Ἕλληνες στὶς παραμονὲς τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (1568-1571), *Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1970, σ. 107 κεξ. Βλ. σχετικὰ ὅ.π. καὶ σελ. 9.

12. Βλ. G. Chassiotis, ὅ.π., σ. 78 κεξ.

γούνται από πλούσιους όμογενείς έμπορους, για να μη μείνουν τα παιδιά τους άγράμματα, όπως είχαν μείνει οι ίδιοι, που με δυσκολία έγγραφαν και αυτό άκόμη το όνομά τους. Βιβλία τώρα τυπώνονται, και τα χρήματα τα δίνουν άνθρωποι που δέν ήταν σε θέση όχι να τα κατανοήσουν, μα μήτε και να τα διαβάσουν.

Παράλληλα ή έπιρροή τής τάξης των Φαναριωτών πλουτίζει με νέους στόχους την φτωχή έλληνική παιδεία και γίνεται ή πρωτοπόρος τάξη του Έλληνικού Διαφωτισμού που επικρατεί κατά τον 17ον αιώνα. Η μέση εκπαίδευση προσφέρεται τώρα πλέον μέσα στα ποικιλώνυμα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που τα έλεγαν είτε «Ακαδημίες» είτε «Λύκεια» είτε «Μουσεΐα» είτε «Έλληνομουσεία» είτε «Σχολές» είτε «Γυμνάσια» είτε «Φροντιστήρια».

Άρχηγός του νεοελληνικού διαφωτισμού ό κορυφαίος λόγιος από την Κέρκυρα *Ευγένιος Βούλαρις* (1716-1806) και διάσημος θεράπων τής ελληνικής και τής λατινικής παιδείας, ένισχυσε την κίνηση που την εποχή αυτή παρατηρείται στα ελληνικά έδάφη. Τελευταίος, μεταξύ πολλών άλλων, έκπρόσωπος του πνεύματος του διαφωτισμού, που δρᾷ κατά τα προεπαναστατικά χρόνια, είναι ό σοφός *Άδαμάντιος Κοραής* (1748-1839) από τη Σμύρνη, έρμηνευτής αρχαίων συγγραμμάτων (σχολίασε τον Πλάτωνα, τον Ίπποκράτη, το Θεόφραστο, τον Ξενοφώντα κ.ά.) και από το 1800 κιόλας όραματίζεται τη μελλοντική άνατολή του Γένους.

Φίλος του Κοραή ήταν ό Πέτρος Σκυλίτσης Όμηρίδης¹³. Ό λόγιος αυτός, Χίος στην καταγωγή, που έζησε στη Μασσαλία και στο Παρίσι, είχε συντάξει «Σχέδιον περι Άκαδημαϊκού τινος Καταστήματος», για την ίδρυση του όποιου ή πρώτη ιδέα είχε δοθεϊ έννάα μόνο μῆνες, άφότου είχε κηρυχθεϊ ή ελληνική επανάσταση σε έπιστολή του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη. Το «Σχέδιο περι Άκαδη-

13. Βλ. Σ. Κονέας, Περι τής κατά την Έπανάστασιν σχεδιασθείσης Άκαδημίας, ΠΑΑ 9, 1934, σ. 18. Σχετική βιβλιογραφικού χαρακτήρα πληροφορία όφείλω στο σύμβουλο τής Άκαδημίας Άθηνών κ. Ί. Σκαρέντζο.

μαϊκοῦ τινος Καταστήματος» ἔγινε ἀφορμή, παρουσιάζοντας ἑγγραφο προερχόμενο ἀπὸ τὸ τμήμα χφφ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, νὰ μιλήσει ἀπὸ τοῦτο τὸ βῆμα, ἀπὸ τὸ ὅποιο ἔχω τὴν τιμὴ νὰ μιλῶ καὶ σήμερα, κατὰ τὴν πανηγυρικὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 25ης Μαρτίου 1934 ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Σωκράτης Κουγέας «περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν σχεδιασθείσης Ἀκαδημίας» τονίζοντας ὅτι στὸ σκεπτικὸ τῆς ἱδρυσῆς της γίνεται ἀναφορὰ στοὺς περικλεεῖς προγόνους μας, γεγονὸς ποὺ φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ συνείδησης γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια. Ὅπως δὴποτε, σημειώνει ὁ Κουγέας στὸ λόγο του «προξενεῖ θαυμασμὸν καὶ κατάπληξιν τὸ γεγονὸς, ὅτι ἐν μέσῳ τῶν καπνῶν καὶ τῆς ταραχῆς τοῦ πολέμου, ἀντιμετωπίζοντες τόσας ἀνάγκας καὶ περιβαλλόμενοι ἀπὸ τοιαύτας φροντίδας, ὡς ἦσαν οἱ ὀχυρώσεις κάστρων, οἱ ἐξοπλισμοὶ στόλων, οἱ συγκροτήσεις στρατιωτικῶν σωμάτων, ἡ προστασία ἀστέγων καὶ πεινῶντων πληθυσμῶν, εἶχον οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι τὴν ἡρεμίαν καὶ τὴν δύναμιν νὰ σκέπτονται καὶ νὰ συζητοῦν διὰ τὴν ὁργάνωσιν Ἀκαδημιῶν καὶ Πανεπιστημίων» (βλ. ΠΑΑ 9, ὁ.π., σ. 21).

Πράγματι ὁ πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Ἰω. Καποδίστριας ἐνεθάρρυνε τὸν ἄγγλο φιλέλληνα λόρδο Γκίλφορντ νὰ ἱδρύσει στὴν Κέρκυρα τὸ πρῶτο Πανεπιστήμιο τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τὴν «Ἰόνιο Ἀκαδημία», ποὺ ὅλο τὸ διάστημα τῆς ταραγμένης καὶ κρίσιμης αὐτῆς ἱστορικῆς καμπῆς, ὡς τὴν ὥρα ποὺ λειτούργησε τὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, ἦταν τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἱδρυμα ποὺ προσέφερε ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὸ ἔθνος. Ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὴν «Ἰόνιο Ἀκαδημία» ἦταν ὁ γνωστὸς ἀρχαιομαθὴς Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος. Ὁ πρῶτος ἐξάλλου καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἦταν ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς.

Δὲν ἔπαυσε ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἱδρυση νέων σχολείων ἀπὸ τῇ μιᾷ ὡς τὴν ἄλλην ἄκρῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπου διδάσκουν διακεκριμένοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ ἱστορικοῦ τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς Τρύφωνα Εὐαγγελίδη στὸ βιβλίον του «Ἡ

Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας»¹⁴. Ἐτσι τότε στὰ Ἰωάννινα ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Μαρούτση ἢ Μαρουτσαία Σχολή, πού ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις διορίστηκε πρῶτος σχολάρχης της, ἐπίσης στήν Ἡπειρο ἰδρύθηκαν καὶ ἄλλες σχολές, ὅπως ἡ Ζωσιμαία καὶ ἡ Σχολή τοῦ Μετσόβου. Στὴ Θεσσαλία ἰδρύθηκε ἡ Σχολή τῶν Μηλεῶν. Ἀπὸ τίς μεγαλύτερες σὲ ἀριθμὸ μαθητῶν σχολές τῆς περιόδου αὐτῆς ἄλλες ἦταν τοῦ Μεσολογγίου, τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Πάτμου, τοῦ Βουκουρεστίου.

Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι ἓνα ἐπεισόδιο¹⁵ πού διηγεῖται ξένος ἐπισκέπτης τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ τὴ Σχολή τῶν Κυδωνιῶν, ὁ γάλλος φιλόλογος τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα Ambroise Firmin Didot (1790-1876). Εἶδε, λέει, σ' αὐτὴ τὴν ἐλληνικὴ σχολή τῆς Μ. Ἀσίας τὰ ἐλληνόπουλα νὰ παίζουν τὴν ἀρχαία τραγωδίαν τοῦ Εὐριπίδη «Ἐκάβη». Ἡ παράσταση γινόταν μέσα σ' ἓνα ἀπ' τὰ κατώγια τοῦ σχολείου καὶ εἶχαν φροντίσει ἢ αὐλόπορτα νὰ εἶναι προσεκτικὰ κλεισμένη, γιατί, ἂν οἱ Τοῦρκοι ἔβλεπαν τὰ ὄπλα πού κρατοῦσαν στὰ χέρια τους οἱ νέοι πού παράσταναν τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας, ὑπῆρχε φόβος νὰ νομίσουν πὼς τὰ παιδιὰ ἐκεῖνα τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου γυμνάζονταν γιὰ νὰ στρέψουν τὰ ὄπλα ἐναντίον τους!...

Ἀνάμεσα στὸν Βούλγαρι καὶ τὸν Κοραῆ, δύο καίρια ὁρόσημα, πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ ἄλλες σημαντικὲς φυσιογνωμίες, πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἔζησαν στὶς παραδουνάβειες ἡγεμονίες, ὅπως ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ πού διατύπωσε ἀπόψεις πάνω στὸ νεοελληνικὸ πρόβλημα. Ὁ Μοισιόδαξ γράφει στὸ ἔργο του «Ἡθικὴ φιλοσοφία» (Βενετία 1761, τ. 1ος, σ. ιγ'), ὅτι οἱ νέοι «Ἕλληνες στὴν ἐποχὴ του «κυριεύονταν ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος».

Σχετικὰ μὲ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, πού ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ ἱστορία καὶ διαμάχη του, ὁ Νεόφυτος Δούκας ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ

14. Τρόφωνος Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, τ. 1ος, Ἀθήναι, 1935, σ. 159 κεξ.

15. A. Firmin Didot, Notes d'un voyage fait dans le Levant (1816-1818), Παρίσι, 1820, σ. 388.

ἀναστηθεῖ ἡ ἀρχαία γλώσσα: «ἐὰν συγκαταβῶμεν κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ χύδην λαοῦ, ἀνάγκη ἔσται μῆτε τῶν ἰδεῶν τῶν ὀλίγων ἐκείνων νὰ ἐξέλθωμεν περαιτέρω», ἔγραφε στὸ ἔργο του «Γραμματικὴ Τερψιθέα» (1812³, σ. 7). Ἐνῶ ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, μελετητὴς καὶ αὐτὸς τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ βλέπει τὰ πράγματα. Πρότεινε νὰ καθιερωθεῖ γιὰ γλώσσα τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ ἡ κοινὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς: «Ἡ καλλιέργειά της», ὑποστήριξε ὁ Καταρτζῆς, «κι ἡ συγγραφὴ βιβλίων σ' αὐτὴν εἶναι γενικὴ καὶ ὀλικὴ ἀγωγή τοῦ ἔθνους» (βλ. Κ. Θ. Δημαρεᾶ, Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζῆ, Ἀθήνα 1964, σ. 24).

Τὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἔφοδος τὸ 21 ἦταν ἓνα καταπληκτικὸ θαῦμα «ποὺ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς παραφροσύνης, ἀλλὰ μιᾶς παραφροσύνης θεϊκῆς»¹⁶. Τέτοια, καθὼς προσπαθήσαμε νὰ τὴ σκιαγραφήσουμε, ἦταν ἡ κατάστασις κατὰ τὴ μακριὰ περίοδο τῶν προεπαναστατικῶν καὶ κατὰ τὰ πρῶτα μετεπαναστατικὰ χρόνια. Ὁ ἀγωνιστὴς τοῦ 21 εἶχε πιά μάθει αὐτὸ ποὺ εἶχαν προσωρινὰ λησμονήσει οἱ πιὸ παλιοί του. Ἐγνώρισε τὸ δεσμὸ ποὺ ἔνωσε τὸ ἐπαναστατημένο γένος μὲ τὴν ἀρχαία φυλὴ τῶν προγόνων του¹⁷. Ἦταν οἱ λόγιοι ποὺ ξαναζωντάνεψαν τὴ μνήμη καὶ ὁδήγησαν τὸ ἔθνος νὰ συνειδητοποιήσει τὴν ἑλληνικότητά του. Ὁ ἀγωνιστὴς Ν. Κ. Κασομούλης¹⁸ γράφει: «Ἡ τάξις τῶν ξηνητευμένων λογιωτάτων καὶ ἐμπόρων εἶναι ἥτις πρώτη ἐτόλμησε καὶ ἐκίνησε τὸν μοχλὸ τοῦτον, καὶ ἔμβασεν καὶ τοὺς προεστοὺς καὶ ἀρματολούς εἰς τὰ αἵματα». Μαζὶ μὲ τὴ μνήμη ξαναζωντάνεψε τότε καὶ τὸ ὄνομα «Ἑλληνας» ποὺ, ὅπως ἔγραφε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς¹⁹ ἀκολουθώντας τὴ θεωρίαν τοῦ Krumbacher, εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ. Τὸ λαϊκὸ ὄνομα

16. Ν. Καζαντζάκης, Ἡ φωνὴ τῆς Ἑλλάδας, «Τὸ Εἰκοσιέναν», Ἀνθολ. Κ. Ε. Τσιρόπουλου, ἔκδ. 2η, σ. 79.

17. Βλ. Γ. Τερτσέτη, ἔ.ἀ. σ. 253 καὶ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνα 1947, τ. 2, σ. 53 κεξ., ἐπιμέλεια Γ. Βλαχογιάννη.

18. Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833), τ. 3ος, Ἀθήνα 1940, σ. 269.

19. Βλ. Κ. Παλαμᾶ, ἐφημ. «Ἄστυ», 12 Ὀκτωβρίου 1901.

ἦταν τότε «Ρωμιός» (παραφθορά τοῦ Ρωμαῖος) ἢ Γραικός (ἀπὸ τὸ λατινικὸ Graecus). Ἡ ἀναβίωση τοῦ «Ἑλληνες» ἦταν ἔργο τοῦ λογιωτατισμοῦ, ποὺ κατόρθωσε νὰ τὸ κρατήσῃ στὴ ζωή. Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, καθὼς μᾶς μαθαίνει ἡ λαογραφία, τὸ ὄνομα δὲν ἦταν ἐντελῶς ξεχασμένο, ἀλλὰ εἶχε πάρει ἓνα ἄλλο νόημα²⁰. Τὴ συνείδηση τῆς συνέχειας τὴν ἐκδηλώνουν οἱ λαϊκοὶ μῦθοι ποὺ ἔρχονταν σὰν ἐπιβεβαίωση τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν διδασκάλων τοῦ γένους. Μόνο ποὺ ἡ λέξη εἶχε ἀλλάξῃ τὸ περιεχόμενό της (ὅπως ὁ ἴδιος Παλαμᾶς πάλι παρατηρεῖ). Εἶχε χάσῃ τὴ σημασία της σὰν ἐθνικὸ ὄνομα, παίρνοντας, γιὰ τὸν πολὺ κόσμος, κάποιον ἄλλο νόημα, ἓνα νόημα μυθικόν: «γενναῖος, ἀντρεωμένος, γίγαντας» (βλ. ἐφημ. «Ἄστυ», ὅ.π.). Πότε καὶ πῶς ἡ ὀνομασία «Ἑλληνες» υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸ λαὸ ἀνεπιφύλακτα στὴ θέση τοῦ «Ρωμιού»; Ἐχει διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ ὄνομα Ἑλληνες ἀπλῶνεται γρήγορα ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας μέρες τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ ἀγωνιστὲς τὸ ἐγκολπώνονται τὴν ἴδια στιγμή καὶ ἀπαρνιοῦνται τὸ «Ρωμιός».

Ἐσκυψε μὲ σέβας τὸ κεφάλι ἐμπρὸς στὸ Γραμματισμένο ὁ Πολεμιστής: «Εἰς αὐτὴν τὴν δυστυχημένην κατάστασιν», ἔλεγε ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, στὰ παιδιὰ τοῦ Γυμνασίου τῆς Πνύκας τὸ 1838, ὅπως μᾶς σώζει τὰ λόγια του ὁ Γ. Τερτσέτης, «μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φηγάδες γραμματισμένους ἐμετάφραζαν καὶ ἔστελναν στὴν Ἑλλάδα βιβλία καὶ εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ χρωστοῦμε εὐγνωμοσύνη, διότι εὐθὺς ὅπου κανένας ἀπὸ τὸ λαὸ ἐμάνθανε τὰ κοινὰ γράμματα, ἐδιάβαζεν αὐτὰ τὰ βιβλία καὶ ἔβλεπε ποίους εἶχαμε προγόνους, τί ἔκαμεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης καὶ ἄλλοι πολλοὶ παλαιοὶ μας, καὶ ἐβλέπαμε καὶ εἰς ποίαν κατάστασιν εὕρισκόμεθα τότε. Ὅθεν μᾶς ἤλθεν εἰς τὸ νοῦ νὰ τοὺς μιμηθοῦμε καὶ νὰ γίνωμε εὐτυχέστεροι». Καὶ πιδὼ κάτω ἔλεγε: «Ἐγὼ, παιδιὰ μου, κατὰ κακὴ μου τύχη, ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων, ἔμεινα ἀγράμματος καὶ διὰ τοῦτο σᾶς ζητῶ συγχώρηση

20. Βλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἡ πορεία τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1966, σ. 13 κεξ. Ἀλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Ρωμιοί, Ἑλληνες καὶ φιλέλληνες, περιοδ. Φιλολόγος, Δεκ. 1966, σ. 84 κεξ.

διότι δὲν ὁμιλῶ καθὼς οἱ δάσκαλοί σας. Σᾶς εἶπα ὅσα ὁ ἴδιος εἶδα, ἤκουσα καὶ ἐγνώρισα, διὰ τὰ ὠφελήθητε ἀπὸ τὰ ἀπρόσμενα καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς διχόνοιας τὴν ὁποίαν τὰ ἀποστρέφεσθε καὶ τὰ ἔχετε ὁμόνοια»²¹.

Ἡ ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῶν κλασικῶν σπουδῶν στὸ νεώτερο ἑλλη-
νισμὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου καὶ ὕστερα δὲν ἤρθε ἀκόμη ἡ στιγμή
νὰ γραφεῖ. Συστηματικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ νέα στοιχεῖα θὰ εἶναι
ἀνάγκη νὰ πλουτίσουν πρὸς πολὺ τὴν εἰκόνα μας, ἀφοῦ πρῶτα καὶ ἀδη-
μοσίευτα κείμενα ἰδοῦν τὴ δημοσιότητα καὶ ἄλλα ἄγνωστα ἀκόμη
ἔρθουν στὸ φῶς. Ἀνολοκλήρωτη καὶ σχηματικὴ ἦταν καὶ ἡ εἰκόνα
ποὺ μπορέσαμε νὰ χαράξουμε, ὅπως ὁ περιορισμένος χρόνος μας καὶ
ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ὁμιλίας τὸ ἐπέβαλλε.

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα εἶπαμε ὥς ἐδῶ, καταλήγουμε πῶς μὲ
τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ διάδοση τῶν κλασικῶν γραμμάτων, μὲ τὴ βοή-
θεια τῆς παιδείας οἱ λόγιοι — κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ — ζήτησαν νὰ κά-
μουν τοὺς Ἕλληνας νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν ἱστορικὴ τους ὑπόσταση
θυμίζοντάς τους τὸ δεσμὸ ποὺ ἔνωσε τὸ νεώτερο γένος μὲ τὸ ἀρχαῖο.
Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ διαπλάσουν σιγά-σιγά τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ καὶ νὰ
πετύχουν λαμπρὴ πνευματικὴ νίκη στηριγμένοι στὶς δυνάμεις τους καὶ
μόνο.

Οἱ λόγιοι αὐτοί, οἱ «γραμματισμένοι» τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ,
φύτεψαν τὸ σπόρο γιὰ τὸ δέντρο τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Αὐτοὶ
ἦταν ποὺ ἀνάστησαν τὸ δέντρο τοῦτο — ἀπροσδόκητο θαῦμα — στοὺς
μακρινοὺς καὶ ἀτέρμονες αἰῶνες τῆς βαριᾶς δουλείας, καθὼς ἡ παι-
δεία, μολονότι κτῆμα τῶν ὀλίγων, καταστάλαξε, ἔμμεσα, στὶς ψυχὰς
ὅλων τῶν ὑπόδουλων. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ καὶ
τῆς Παιδείας ποτίζονταν οἱ ρίζες του, ὥσπου τὸ δέντρο νὰ τρανέψει
καὶ νὰ φουντώσουν οἱ κλώνοι του. Τούτῃ ἡ τιμὴ εἶναι ὅλη δική τους,

21. Θεόδ. Κολοκοτρώνης, Ὁ Λόγος στὴν Πνύκα, «Τὸ Εἰκοσιένα», Ἀνθολ. Κώστα Ε. Τσι-
ρόπουλου, ἐκδ. 2η, σ. 104 κεξ.

«εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ χρωστοῦμε εὐγνωμοσύνη», ὅπως τὸ εἶπε καὶ ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ, ὅταν μίλησε στὰ σχολιαρόπαιδα τῆς Πνύκας γιὰ τοὺς δασκάλους τοῦ Γένους. Γι' αὐτὸ καί, δίπλα στὸ μεγάλο κανδήλι τῶν πολεμιστῶν, σ' ἐκείνους, στοὺς λογίους καὶ τοὺς πνευματικούς ἡγέτες, ἀνάβουμε εὐλαβικὰ ἓνα χρυσοκάνδηλο. Ὁ ἀγώνας ὁ δικός τους δὲν ἦταν ἀγώνας πολεμικός. Ἦταν ἀγώνας φρονήματος, γιὰ νὰ μὴ χαθεῖ ἡ συνέχεια. Νὰ μὴ σβήσει ἡ μνήμη ποὺ χαλύβδωνε τὸν ἀγώνα τῶν ὅπλων. Ἐκεῖνοι ἔμαθαν στὸ «ραγιά» πὼς λαοὶ ποὺ δὲν ξέρουσαν νὰ πολεμοῦν γιὰ τὴ λευτεριά τους δὲν ἔχουν θέση κάτω ἀπ' τὸν ἥλιο. Ἐκεῖνοι βοήθησαν νὰ πυργωθεῖ (κατὰ πὼς πάλι γράφει ὁ ἐθνικός ποιητής μας, στὴν «Ἑλληνίδα μητέρα»)²² «στητὴ καὶ ὁλόρθη» ἡ ψυχὴ του. Καὶ νὰ ξαναγίνει «Ἑλληνας».

22. Διον. Σολωμοῦ, Ἡ Ἑλληνίδα Μητέρα, μετάφρ. ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ Λίνου Πολίτη.